

ІСТОРИЧНА ОСНОВА ПОЕМИ Т.Г.ШЕВЧЕНКА “ЧЕРНЕЦЬ”

Проблеми української історії є органічною складовою творчості Т. Шевченка.

Спроби докладно розібрати бачення Т. Шевченком української історії особливо важливі з огляду на те, що в науковому світі й досі висувуються твердження, ніби історичне бачення в творчості письменника містичне, тобто цілком фантазоване [4, 38]. Спростовуючи подібний підхід, не можна не враховувати, що, як підкреслює В. Шевчук, “поетичне з’явлення минулого нормально різниться від наукового, бо опирається не раз на документ чи історичне джерело, реальні пам’ятки минулого, а на гру уяви, поєднану з ерудиційною базою...” [14, 2]. Зрозуміло, Т. Шевченко бачить минуле України через поетичну уяву, візійно, але не для самої гри фантазії чи творення міфу, а для утвердження певної інтелектуальної позиції. Разом з тим Т. Шевченко чинить як історіософ, бо його цікавить передусім філософія історії, при тому, за можливістю (тобто на рівні сучасної собі історичної науки), історії справжньої, а не вигаданої.

Отже, своє бачення, звичайно, за допомогою поетичних візій, поет творить у системі історичного значення. При цьому найбільше Т. Шевченка цікавить козацька історія, що особливо виразно постає через витворений ним героїчний пантеон історичних постатей козацької доби.

Такі яскраві візійні бачення минулого знаходимо, зокрема, в поемі “Чернець”, героєм якої став один з очільників визвольної боротьби кінця XVII-початку XVIII ст. на Правобережній Україні Семен Палій.

Створення поеми “Чернець” припадає на час так званої “невольничої музи” – періоду, як вважають дослідники, що став кульмінаційною точкою Шевченкової творчості. [2, 17].

“Чернець” відноситься до тієї частини доробки поета, в якій Т. Шевченко постає вже як людина з чітким, виробленим і точним баченням минулого України, і є, за висновком М.Т. Рильського, “твором зрілого генія” [11, 137].

Т. Шевченко, певно, зацікавився історичною постаттю С. Палія у 1845 р. Подорожуючи по Україні, він виконав серію малюнків, серед яких, зокрема, “Семен Палій у Сибіру”. Ще раніше, у червні 1843 р., Т. Шевченко відвідав Межигірський монастир, на території якого з 1798 р. була фаянсова фабрика [3, 232].

Поему “Чернець” Т. Шевченко написав у другій половині 1847 р., вже перебуваючи в Орській фортеці і, можливо, відчуваючи на чужині якусь спорідненість своєї долі із долею полковника-засланця, який обороняв на Правобережжі український народ від влади Речі Посполитої.

Починається твір традиційним для Шевченкових поем вступом:

В Києві на Подолі

Було колись ... і ніколи
Не вернеться, що діялось.
Не вернеться сподіване.
Не вернеться... А я, браття,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати [13, 49].

У кількох початкових рядках, по суті, сконцентровано те, що ми називаємо національно-історичною свідомістю (якою вона повинна бути). У них – небайдуже ставлення до минулого, любов до історії рідного народу, захоплення самопожертвою в ім'я волі, усвідомлення альтернативності історичного шляху, а відповідно – такий природний для мислячої людини жаль за втраченими можливостями. Поет свідомо, наперекір усьому таки буде “жалю серцю завдавати”, адже, за словами Б. Лепкого, непохитно вірить “у поворот минулого, в поворот української волі, тієї, як пише Т. Шевченко, “братерської волі”, самостійності, власного свого державного устрою “без холопа і без пана” [9, 93]. У свідомості Шевченка таким ідеалом суспільного ладу став козацький лад, з його демократичними, державними традиціями. Тому й “воля” у поета, одягнена в козацький жупан, “оксамитом шляхи стеле. А єдваббном застилає”. Адже, на відміну від похідного, домашній одяг запорожців був дуже розкішним – найдорожчий виготовляли з оксамиту та єдвабу (шовку).

Дух козацької звияги і вольниці відчувається у зображеній далі картині народних гулянь на Київському Подолі. У них, за думкою відомого дослідника козаччини Д. Яворницького, “було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський, погляд козаків на життя” [15, 247].

Неповторне відчуття часу забезпечується також завдяки згадці про знамениту Києво-Могилянську Колегію, яка міститься на території Києво-Братського монастиря на Подолі і користувалася допомогою і прихильністю Війська Запорозького. Т. Шевченко називає її “голою школою”, бо основний контингент становили діти не знаті, а простих козаків, міщан, священників і селян, які жили в студентському гуртожитку – бурсі, звідки й походить вжите Т. Шевченком слово “бурсацтво”.

Жива, яскрава, колоритна картина прощання запорожців зі своїм товаришем, який бажає прийняти чернецтво теж не позбавлена історичної мотивації.

Так, дія на Подолі вмотивована і таким історичним фактом. Гетьман Іван Мазепа в одному з листів до царя писав, що Палій мав у Києві “нижнем городе и двор свой, который я, приохочився его к вашей монаршей услуге, купил ему у ченцов межгородских...” [12, 599]. Цікаво також, що в одному з легендарних

народних переказів про подвиги Семена Палія так подаються обставини його ув'язнення: “Розказували ... Коли Семена, закованого в кайдани, вели через Київ, він пританцьовував і співав пісню “Од Києва до Лубен”, рядки з якої майже дослівно запозичив Т. Шевченко” [10, 148]. Та й вибір Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, що знаходився у Вишгорі, неподалік Києва, не є випадковим. Адже на початок XVIII ст. цей монастир, будучи незалежним від російського православного синоду й місцевого митрополита, відігравав роль духовної твердині козацтва.

Саме сюди проводить товариство старого запорожця Семена Палія, за словами Т. Шевченка, “лихом не добитого”.

Мотивацію такої характеристики, як і того, чому Т. Шевченко пішов проти історичних фактів і використав версію про чернецтво Палія, знаходимо у другій частині поеми, де з історико-психологічною довершеністю подано образ козацького ватажка.

Святе письмо в монастирських мурах не приносить спокою чи забуття, а навіть навпаки – журбу та каяття через “літа свої молодії”. Оглядаючи своє життя в чернечій келії, Семен Палій згадує гетьмана Івана Мазепу, що “мов сова, ченцеві зазирає в очі”. Сова – символ мудрості, відтак кладеться оцінковий пасаж:

А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину.
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав ... [13, 51].

Цей пасаж конче потребує історичного коментаря. Передусім, виразно проступає осуд Т. Шевченком Палія за те, що не поєднався з І. Мазепою, коли той виступив 1709 р. проти Петра I на боці шведського короля Карла XII. Палія “серце повело” – особиста образа, адже саме І. Мазепа, побоюючись авторитету й популярності Палія, який вже навіть робив спроби підбурити проти гетьмана Запорозжя, за наказом Петра I в 1704 р. обманом заарештував полковника, після чого Палія було заслано до Сибіру [5, 3]. Т. Шевченко прямо говорить і особливо підкреслює відсутність власної політичної програми, безідейність діяльності Палія:

Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив. [13, 52].

Звичайно, негачія Шевченка щодо політики російського царизму, а особливо – Петра I та Катерини II, яка виразно проступає у більшості його творів, визначає подібну категоричну несприйнятливість для Т. Шевченка проросійської орієнтації полковника [14, 7].

Одночасно історичні реалії не дозволяють такого однозначного осуду Палія в плані його підтримки Петра I в Полтавській битві. Адже С. Палія та І. Мазепу об'єднувало спільне прагнення – боротьба за державність українських земель. Але, як то часто бувало в трагічні часи Руїни, вони сперлися на різні зовнішньополітичні сили (зокрема, С. Палій ще до свого арешту в 1668-1704 рр. вів переговори з І. Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Гетьманщиною, але Московський уряд, пов'язаний з Польщею “Вічним миром”, не дав на це згоди) [6, 112]. Трагічність наслідків того, що Мазепа і Палій, опинившись в різних таборах, стали ворогами не тільки один одному, а й українській визвольній справі, що цілком відповідає історичним реаліям, ясно усвідомлювалися поетом. Характерно, що в поемі, подаючи віхи життєвої долі героя, Шевченко зовсім не згадує про участь Палія в Полтавській битві на боці Петра I. Очевидно, що сама думка про битву, в якій українці вже вкотре опинилися в обох ворогуючих таборах, була нестерпною для поета. Маємо лише цей докір Мазепи та Шевченків осуд:

Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають, щоб ти знав ... [16, 12].

У такому стані повної безперспективності Т. Шевченко залишає Палію одне – молитву за Україну та очікування смерті, бо діло полковника не є славним. Марність затрачених зусиль переживає герой поеми як свою трагічну провину.

Отже, хоч Т. Шевченко і мав певні підстави, орієнтуючись на історичні праці свої сучасників (читані до заслання збірники І. Срезневського “Запорожская старина”, “История Малоросии” М. Маркевича), припускати, що чернецтво Палія – історичний факт (насправді Семен Палій ченцем не був і, помилований Петром I, закінчив своє життя, будучи білоцерківським полковником), для Шевченка це, насамперед, художньо-композиційний прийом, щоб покласти головний акцент на трагічному моменті в житті героя-патріота, який багато зробив для волі рідного краю, але не бачив і не міг бачити близької перспективи звільнення [8, 16].

Творчий геній Т. Шевченка, його, як висловився В. Шевчук, “історична прозорливість” [14, 6] виявилася саме в тому, що створений поетом історико-психологічний портрет є доволі автентичним. Тож, осуджуючи Палія, Шевченко не забуває й про славні сторінки його діяльності. Так, у вірші “Швачка” (1848 р.) Т. Шевченко називає Палія “славним”, власне за те, що змагався з ляхами, а наступниками цього змагання стали гайдамаки [13, 632]. У самій поемі “Чернець” згадується “і Борзна і Фастівщина”. Справді, С. Палій народився у містечку Борзна, що на Чернігівщині. Навчався в Київській колегії. У 1684 р. отримав дозвіл польського короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині, де встановив козацьке самоврядування. Спроби польських військ привести козаків до покори (1691,

1693, 1700 рр.) зазнали відсічі. У 1702-1704 рр. Палій очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. [1, 192].

Таким чином, неоднозначна оцінка Т. Шевченком діяльності Семена Палія має історичне підґрунтя. Так само, історично необхідним було об'єднання всіх сил українського суспільства у ті складні часи, чого, на жаль, не сталося і що Т. Шевченко в іншій своїй поемі “Іржавець” відносить до трагічної вини, котра лежить на козацькій старшині:

Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайно стали
Та з фастівським полковником
Гетьмана єднали... [13, 44].

У 36-ти рядках поеми “Чернець”, які, будучи викреслені Т. Шевченком у “Малій книжці” 1847 р., відсутні в наступній редакції поеми в “Більшій книжці”, поет також наголошує на трагічних наслідках дій козацької старшини, що топила пошматований український народ у крові братовбивчої війни:

Отак-то сталося, батьку козачий,
Все занехаяли діти ледачі,
І свою волю, і твою славу... [13, 404].

Розробляючи одну з магістральних проблем своєї творчості – проблему єдності нації в ім'я державності, Т. Шевченко у цих же рядках наголошує на гірких результатах відсутності такої консолідації суспільства. Україна постає пошматованою між Річчю Посполитою та Російською імперією. Політику ополячення, окатоличення та закріпачення українців Т. Шевченко характеризує так:

Захрясли жидом Хвастівські гори,
Хвьястяне погані на ксьондза орють. [13, 404].

Століття колоніальної політики російського царизму щодо України по смерті С. Палія Т. Шевченко сконцентрував у декількох рядках, згадавши, зокрема, й про знищення останнього оплоту української державності – Запорозької Січі (1775 р.).

Москалі рознесли вали в Полтаві,
Розруйнували і Січ, і Спаса,
А над тобою [могилою Палія] глину товкмають. [13, 404]

Отже, особа Палія у Шевченка глибоко трагічна, як трагічна історія і доля самої України. М. Рильський справедливо наголошував: “Шевченків “Чернець” належить до найсильніших, найчистіших, наймогутніших проявів поетового патріотизму” [11, 145].

Оцінюючи історичні постаті з позицій боротьби їх за свободу України та єдності нації, з позиції аналізу причин та результатів них чи інших їх дій [7, 127], Т. Шевченко подає бачення минулого свого народу тривимірно, тобто в минулому, сучасному та майбутньому, отже, в універсальному вимірі.

На наше глибоке переконання, поезія Т. Шевченка про наше минуле, а, отже, й майбутнє, – неоціненний національний скарб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К., 2001 – 656 с.
2. Відоняк Н. Семен Палій у фольклорі та в поемі Т. Шевченка “Чернець” // Дивослово. – 2001. – № 5. – С. 16-18.
3. Вічний як народ. – К., 1998. – С. 229-244.
4. Грабович Г. Шевченко-міфотворець. – К., 1991. – 267 с.
5. Гуржій О. Україна в політиці Петра I // Культура і життя. – 1991. – 2 березня. – С. 6.
6. Іван Мазепа / Велика історія України від найдавніших часів. Т.2 – К., 1995. – С. 104-118.
7. Король В. Історія України в житті та творчості Тараса Шевченка // Вітчизна – 2002 – № 3-4 – С. 120-127.
8. Кудрявцев М. Соціально-етичний аспект поезій Т.Г. Шевченка в світлі національної історії // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002 – № 1 – С. 15-18.
9. Лепкий Б. Про життя і твори Шевченка. – К., Україна, 1994. – 273 с.
10. Максимович М.О. Київ явився градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упор. та автор іст.-біограф. нарису В.О. Замменський. Примітки І.Л. Бутича. – К., 1994. – 448 с.
11. Рильський М. Патріотична поема / Зібрання творів: У 20-ти т. Т.12. Літературно-критичні статті. – К., 1986 – 536 с.
12. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. VII. – М., 1962. – Т. 13-14. – С. 599.
13. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 2 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. Поезія 1847-1861 рр. – 784 с.
14. Шевчук В. “Святий Чигирин” (Бачення української історії в поезії Шевченка) // Українська мова та література. – 2000. – № 18. – С. 1-2, № 19 – С. 7-10, № 20 – С. 5-8.
15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника. Т.1. – Львів, 1990. – С. 230-275.
16. Яременко В.І. Історична основа поеми Т.Г. Шевченка “Чернець” // УМЛШ. – 1990. – № 3. – С. 8-12.